

STRUKTURA SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE

PRILOG OBJAŠNJENJU PITANJA RAZVITKA NACIONALNIH ODNOSA U BOSNI I HERCEGOVINI

Vrijeme, koje je sobom donijelo uslove za formiranje nacija na prostoru Balkanskog poluostrva, zateklo je stanovništvo Bosne i Hercegovine razbijeno u tri politički odvojene, po shvatanjima dosta određeno definisane grupe, čije su državno-političke težnje, makar još mutne i nejasno izražene, bile usmjerene u tri različita pravca i tekle u tri različite struje kojima je boju raspoznavanja uglavnom davala pripadnost jednoj od triju postojećih vjerskih organizacija. Čitav splet historijskih uslova doveo je do toga da su se vjerske zajednice mogle u tolikoj mjeri unijeti u narodni život i u tolikoj se mjeri nametnuti kao formativni faktor u procesu formiranja političkog mišljenja da je vjerska pripadnost opredjeljivanja, uglavnom, i državno-političku orijentaciju svake od triju grupa stanovništva posebno, a kasnije, u vremenu formiranja nacija i nacionalno-političkog mišljenja određivala automatski i nacionalno opredjeljivanje. Ovo je, sumarno uzevši, opšte poznata činjenica koja se u svojim izdancima i danas djelomično očituje prilikom popunjavanja kojekakvih rubrika o nacionalnoj pripadnosti.

Ovdje se sada postavlja pitanje kako je vjersko-konfesionalni faktor mogao da priguši i neutralizira, ili barem da oslabi djelovanje drugih faktora koji su kod etnički jedinstvenog stanovništva, koje je u srednjem vijeku živjelo u zajedničkoj državi, mogli, u drukčijim historijskim uslovima, da stvore i razviju zajednička osjećanja pripadnosti jednoj cjelini i otvore mogućnost da se na tim osjećanjima izgrade i zajedničke nacionalno-političke težnje koje bi otupjele, a ne i poništile, razjedinjavajuće djelovanje vjerskih organizacija. U traženju odgovora na ovo pitanje treba uzeti u obzir mnoge komponente. Jedna od njih nalazi se, po mom mišljenju, u činjenici da se u srednje vjekovnoj bosanskoj državi nije mogla da ostvari čvrsta teritorijalna politička agregacija njenog etnički jedinstvenog stanovništva, pa i stoga nije formirala ni državno-politička tradicija koja spaja i ujedinjuje i koja bi onda, u datim uslovima, oslabila ili neutralizirala snagu onog faktora koji je djelovao u pravcu rastvaranja i razjedinjavanja

Mnogi evropski narodi su izišli iz svog srednjeg vijeka sa jako ukorijenjenim osjećanjem državno-političke cjeline koje je onda kao faktor djelovalo i u njihovom daljem razvitku. Sto razvitak srednjovjekovne bosanske države nije doveo do ovakvih rezultata, razlog treba tražiti među ostalim i u njenoj teritorijalno-političkoj strukturi.

Govoreći u opštim razmjerima, srednjovjekovni feudalizam je, osobito u svom razvijenom obliku, i pored svojih unutrašnjih protivurječnosti, i pored jako naglašenog antagonizma između dvije glavne društvene klase, čvršće povezivao državnu teritoriju razbijajući raniju izolovanost malih teritorijalnih cjelina. Vazalna vjernost prema vladaru feudalne države, koja se najizrazitije pokazala u službi oružjem, povezivala je feodalce mnogih oblasti i okupljala ih oko vrhovnog predstavnika feudalne države i feudalne klase. Odredbe darovnih povelja, iako se izdaju u korist pojedinaca, obezbjeđuju, načelno, prava, privilegije i interese feudalne klase kao cjeline. Feodalce na čitavoj državnoj teritoriji — pored svih suprotnosti među njima — povezuje jedinstven interes, jedinstven klasni mentalitet i način života. Na drugoj strani, eksploatisani slojevi čitavog državnog teritorija povezani su međusobno podjednakim obavezama i teretima prema feudalnim gospodarima i prema feudalnoj državi. U fazi svoje relativne konsolidacije, u uslovima feudalnih odnosa i u ograničenjima koja ti odnosi nameću, država se ukorjenjuje u svijesti svojih podanika kao vrhovni normativni faktor u bitnim tokovima njihova života i njihovih međusobnih odnosa. U poveljama i književnim djelima se ističe sakralni karakter i mistični izvor vlasti vladaoaca kao vrhovnog predstavnika državne cjeline u kojoj se utapaju plemenske i regionalne pojedinosti. Vladar nastupa kao zakonodavac čije se odredbe protežu na cijelu državnu teritoriju. Stabilizovana državna teritorija — u uslovima i ograničenjima feudalnih odnosa — omogućuje u većim razmjerama nego što je ranije bilo da se ubrza i proširi razmjena proizvoda na većem prostoru, što je bitno uticalo na ubrzanje procesa spajanja i stapanja stanovništva raznih oblasti i područja. Feudalna država ugovorima i garancijama o bezbjednosti stranaca omogućuje življi i obimniji trgovački promet sa stranim zemljama i privlači u većem broju strane interesente koji dolaze u dodir sa domaćim stanovništvom, te se i na taj način ukorjenjuje i ispunjava konkretnim značenjem pojam »domaći« i »strani«, a osjećanje pripadnosti jednoj državi, a ne drugoj, pojačava se konkretnim i neposrednim interesom. Sve su to elementi na kojima su, u uslovima »normanog« razvitka, mogli da se kod stanovništva feudalne države stvore uslovi za formiranje trajne i stabilne svijesti o pripadnosti jednoj etničkoj cjelini obuhvaćenoj državnim granicama, svijesti koja se kao tradicija i politička snaga održava i onda kada se izmijene državno-politički okviri.

Proces razvitka srednjovjekovne bosanske države nije išao onakvim tokom i nije doveo do ovakvih rezultata. Ovdje se proces sklapanja državnog teritorija nešto većeg opsega odvijao spor i u takvim okolnostima da se za čitavog trajanja države kod njenog stanovništva nije pravilo osjećala njena teritorijalna cjelina, ni u poli-

tičkom ni u ekonomskom smislu. Oblasti koje su u različitim istorijskim okolnostima i u različitim vremenima ulazile u sklop države istrugute su iz ranijih državno-političkih veza, pa su se i dalje razvijale više u znaku neposredne vlasti njihovih feudalnih gospodara, nego u znaku opštedržavnog autoriteta. Položaj vladara između nezavisnosti i vazalstva prema Ugarskoj bio je suviše nesiguran da bi se na njemu mogao izgraditi stabilan i trajan autoritet vrhovne feudalne vlasti koji bi se podjednako protezao na čitavu državnu teritoriju i kohezivno djelovao na njene sastavne dijelove. Nesigurnost državne, odnosno vladarske vlasti u unutrašnjim odnosima osjeća se i pod onim vladarima koji su, inače, postigli velike spoljne uspjehe, pod Stjepanom II i Tvrtkom I Kotromanićima. Njihove darovne povelje jasno pokazuju koliko je njihova moć bila uslovljena voljom vamaoža i koliko su, u odnosima vazalstva, bile obimne privilegije feudalaca, a koliko su male i neznatne prerogative i ingerencije vladara na vlasteoskim teritorijama. Dalji razvitak feudalnih odnosa samo je utvrđivao podvojenost oblasti, udaljavao ih od državne cjeline i vodio ih uzajamnoj izolovanosti što je rezultiralo u konačnom formiranju velikih vlasteoskih teritorija ili «država» od kojih su neke — kao na primjer Humska zemlja i, manje izrazito, Donji Krajevi — u sastav bosanske države ušle sa svojim posebnim regionalnim tradicijama koje su se onda praksom feudalne vlasti dalje utvrđivale i samim tim sprečavale da se kod njihovog stanovništva razvije osjećanje državne cjeline. U tom pravcu se razvijao odnos i drugih vlasteoskih teritorija prema državi, sužavajući njenu neposrednu i stvarnu kompetenciju na relativno malo centralno područje.

Prvi, nešto bolje poznati banovi Bosne, Kulin i Matej Ninoslav, u svojoj zvaničnoj titulaturi ne spominju ni jedne druge oblasti osim matične zemlje Bosne, te se jedan i drugi nazivaju samo: «Ja ban bosanski» (g. 1189, 1234, 1240, 1249). Država tada još obuhvata samo bosanske župe, dok su druge oblasti u to vrijeme bile u drugim državno-političkim vezama, te se tek u trećoj deceniji XIV stoljeća definitivno uklapaju u bosansku državu. U nedatiranoj povelji Stjepana Kotromanića (oko 1325) prvi put se u banovoj titulaturi navode, jedna pored druge, glavne oblasti bosanske države: Tu bosanski vladar prvi put nastupa kao »gospodin vsim zemlam bosanskim, i Soli i Usori, i Doinim Kraem, i Hlmske zemle gospodin«. Otada će se ove oblasti, uz druge manje značajne, stalno zadržati u vladarskoj titulaturi. Svaka se od njih razvijala dotada u drugim državno-političkim okvirima i bez nekih značajnijih međusobnih veza i uzajamnih uticaja.

Od navedenih oblasti Humska zemlja je imala najjače izražene crte samostalnog razvitka. Ona je, prema istorijskim podacima kojim raspolazemo, kao teritorijalno-politički pojam, jednako stara kao i Bosna, a prema interesu koji joj poklanja Porfirogenit u svom spisu iz srednje X v., ona je tada i važnija od Bosne. Dok on, naime, samo spominje bosansku zemlju u sklopu Srbije, na Zahumlju (Humska zemlja) zadržava se više, daje njegove granice, spominje veći broj njezinih stanjenih gradova, ističe ga kao posebnu arhontiju sa vladalackom dinstacijom, te Zahumljanima određuje i etničku pripadnost ubrajajući

u Srbe. U Porfirogenitovim podacima se ističu, dakle, već u X stoljeću glavne činjenice koje zemlji Zahumljana daju osnovna obilježja ranog državnog organizma i teritorijalno-političke cjeline. U Dukljanskoj krunici, u vezi s ustankom u Zeti četrdesetih godina XI stoljeća, spomenuti su napoređo župan Raške, ban Bosne i knez Humske zemlje (princeps regionis Chelmaniae), sva tri kao vizantijski vazali. Poziđe nastala Dukljanska kraljevina, Humska zemlja je ušla sredinom XII stoljeća u sastav Raške (Srbije), gdje je zadržala već izgrađeni status posebne teritorijalno-političke jedinice. Ovdje oko sto godina vladaju članovi sporedne linije Nemanjine dinastije, Nemanjin brat Miroslav i njegovi direktni potomci. Teritorijalno-politički pojam Humske zemlje se toliko ustalio da se on neprestano pojavljuje u titulaturi njenih neposrednih vladara i u geografsko-političkom nazivu njenog stanovništva. Sin kneza Miroslava, Andrija, u povelji Dubrovčanima (1247/9) naziva se »velikim knezom humskim« i navodi imena svoje vlastele »Humljana« »koji se kleše« kao svjedoci i jamci kneževih obaveza. Njegov sin Radoslav, koji se više ne naziva knezom nego županom, u ugovoru s Dubrovnikom (g. 1254) poziva se na »stari zakon« »koi jest medju dubrovački grad i medju knežstvo hmsko«.

Istorijska zbivanja druge polovine XIII stoljeća, koja su se u ovom našem području odvijala u znaku ugarske prevlasti, dovela su u Humskoj zemlji, kao i u Bosni, do usitnjavanja vlasti i teritorije, do izbijanja na površinu lokalne vlastele krupnijeg i sitnijeg ranga, do slabljenja osjećanja jače vlasti iz bilo koga centra. Kad je početkom dvadesetih godina XIV stoljeća u Srbiji izbila dinastička kriza, Humska zemlja je bila s ove strane, kao sasvim zaboravljena, što je bosanskom banu Stjepanu Kotromaniću i dalo pogodnu priliku da zakorači u ovo područje. Oko pedeset godina kasnije, u drugoj jednoj krizi srpske države (iza 1371), Tvrtko I proširio je bosansku vlast na čitavu Humsku zemlju zajedno sa njenim prostranim okvirnim područjem.

Stanje vlasti i odnosa na području Humske zemlje u vremenu njenog uklapanja u bosansku državu ostavljalo je bosanskim vladarima dosta mogućnosti da ovdje uspostave jači državni autoritet. Raniji gospodari su bili uklonjeni, a njihovi stariji vazali većinom su se stavili na stranu bosanskih vladara i pomogli im prilikom zauzimanja zemlje, čime se i može objasniti činjenica da je zauzimanje prošlo bez značajnijih borbi. Ovdje nije zatečeno ništa što bi ličilo na neku jedinstvenu vlast koji bi, ma i nominalno, mogla predstavljati čitavo područje. Ipak, ni bosanski vladari, kao novi gospodari Humske zemlje, nisu mogli preći preko činjenice da je tradicija o teritorijalno-političkoj cjelini ove oblasti bila već čvrsto ukorijenjena kako u svijesti savremenika, tako i u pisanim spomenicima vremena. U prvom ugovoru Stjepana Kotromanića s Dubrovnikom (g. 1332) nalazi se posebna klauzula za Humsku zemlju, koja je istaknuta u riječima »da Dubrovčane živu Humskom zemljom u nih zakonu u prvom«, čime su, sigurno na traženje Dubrovčana, formalno priznate ranije ugovorne obaveze vladara Humske zemlje kao teritorijalno-političke cjeline. Njeno mjesto u strukturi bosanske države određivao je, uz sudjelovanje drugih faktora, i njen po-

srpski razvitak koji je, do uspostavljanja ove veze, trajao puna četiri stoljeća.

Drugi po važnosti sastavni dio bosanske države bila je oblast Donjih krajeva. Ona je, prvobitno, predstavljala samo geografski pojam, ali je s vremenom, pod vlašću svojih feudalnih gospodara iz porodice Stjepanića-Hrvatinića kao teritorijalna cjelina dobivala i politički sadržaj. Prvi podatak o, dosta nejasnim, vezama ovog područja s Bosnom potječe iz XIII stoljeća (1244). Krajem tog stoljeća kad su Bosnom zavladali bribirski Šubići, Donje Krajeve, kao njihov vazal, drži Hrvatini Stjepanić sa svojom braćom i sinovima. Kada je početkom dvadesetih godina XIV stoljeća izbio sukob između Mladena Šubića i njegovih brojnih vazala koje je pomagao i ugarski kralj, Hrvatiniovi sinovi su napustili svoga dotadašnjeg gospodara i stupili u vazalni odnos prema bosanskom banu zadržavajući na svom području široka imunitetna prava kakva su imali i pod Šubićima. U nedatiranoj povelji Stjepana Kotromanića (oko 1325), kojom Vukosavu Hrvatiniću daruje dvije župe na ovom području »za njegovu vjernu službu«, »ere ostavi hrvatskoga gospodina«, prvi put su u banovoj titulaturi izričito navedeni Donji Krajevi kao sastavni dio bosanske države. Opseg ovog područja se može samo približno odrediti. U pomenutoj povelji se kaže da je Vukosav »sin kneza Hrvatina Klučkoga«, te bi iz toga izlazilo da je glavno uporište gospodara Donjih Krajeva bilo u gradu Kluču, središtu župe Banice. Pored toga, ova oblast je obuhvatala tada čitav prostor od Vrbanj do Sane, ali se kasnije, zajedno sa vlašću njenih gospodara, proširivala u svim pravcima na veći broj susjednih i daljih župa.

Oblast Donjih Krajeva nije, kao Humska zemlja, ušla u sastav bosanske države sa nekom državno-političkom tradicijom, ali se i nje razvitak dotada odvijao uglavnom odvojeno od Bosne. I kasnije, po neposrednom vlašću Hrvoja Vukčića, ova je oblast imala malo za jedničkog sa bosanskom državom. Ona je, kao teritorijalna osnova, prije svega imala da posluži ostvarivanju širih feudalnih ciljeva ovog feudalnog dinasta, bez obzira na državnu politiku i njene mogućnosti.

Oblasti Usore i Soli bile su povezane s bosanskom državom istako nesigurnim vezama, nesigurnim čak i onda kada su, od dvadesetih godina XIV stoljeća, trajno zauzele svoje mjesto u titulaturi bosanskih vladara. Do tog vremena ovo je područje više puta bilo uvlačeno u sporove između ugarskih i srpskih vladara, a ponekad je služilo i kao sredstvo međusobnog pogađanja. U drugoj polovini XIII stoljeća Usore i Soli, pod nesumnjivom dominacijom Ugarske, povremeno se spajaju s banovinom Mačvom. Godine 1273. spominju se posebni ban Usore i Soli pored bana Bosne, a od 1284. ovo se područje nalazi u posjedu srpskog kralja Dragutina. Od vremena Stjepana Kotromanića Usore i Soli stalno se spominju kao sastavni dio bosanske države, a njihova vlastela kao svjedoci na vladarskim poveljama. Ali i sada, a osobito u XV stoljeću, ovi su krajevi često bivali uvlačeni u političke kombinacije ugarskih kraljeva, što je ometalo njihovo čvrće urastanje u bosansku državu.

Konačno, u nizu teritorijalnih sastavnih dijelova bosanske države, treba istaći zemlju Pavlovića koja se, poslije mnogih promjena stabi-
lizovala na području između srednje Drine i Vrbasne, sa sjedištem u
gradu Borču u istoimenoj župi. Ova oblast nije ranije imala neki poseban
teritorijalno-politički razvitak, te na njen položaj u državi i nije uticala
neka posebna tradicija ove vrste. U vladarskoj titulaturi ne spominje
se nikad kao posebna teritorija, a ime jednog od njenih najmoćnijih
gospodara, Pavla Radenevića, upisano je na nekim poveljama među
imecima svjedoka »od Bosne«. Njen položaj u bosanskoj državi bio je
zasnovan isključivo na moći njenih gospodara iz porodice Jablanića-
Pavlovića.

Pod neposrednom vlašću vladara ostalo je područje središnjeg
dijela države uz gornju i srednju Bosnu i njene pritoke, odakle se ste-
ralo prema Krivaji, gornjem Vrbasu, Rami i gornjoj Neretvi. Ovo se
područje, podijeljeno u veći broj župa, u stvari poklapalo sa zemljišnim
posjedom porodice Kotromanića, te ga i Turci, u prvo vrijeme svoje
vlasti, nazivaju »Kraljevom zemljom«, za razliku od zemlje Pavlovića,
Kovačevića itd. Neposredna vlast nad područjem koje je zauzimalo
centralan položaj u državi, u kome su se, zahvaljujući rudarstvu, bili
razvili i nešto značajniji gradovi, mogla je, u drukčijim uslovima i u
drukčijoj teritorijalno-političkoj strukturi države, da se jače izrazi u
pravcu ostvarenja čvršće integracije cjelokupnog državnog teritorija
i njenog stanovništva. Do takve integracije nije nikad došlo. Naprotiv,
tendencija razvitka išla je u suprotnom pravcu i konačno dovela do
formiranja posebnih vlasteoskih teritorija ili »država« čiji je odnos
prema vladarevoj vlasti sve više slabio i kod stanovništva gasio svako
osjećanje državne cjeline.

Teritorijalno-politička struktura bosanske države je bila određena
kako posebnim istorijskim razvitkom pojedinih oblasti, tako i karak-
terom feudalne svojine na njihovom području. Već u doba najvećeg
uspona bosanske države pod Tvrtkom I počinju da se formiraju velike
vlasteoske teritorije i da se postavljaju temelji moći nekoliko glavnih
vlasteoskih rodova. Njihova ekonomsko-društvena i politička snaga bila
je zasnovana na njihovim »plemenitim baštinama« kao jedinom obliku
feudalne svojine. »Plemenita baština« svakog od ovih rodova uvećavala
se vladarskim darovnicama i drugim sredstvima, a da se na drugoj
strani, to jest na strani cjeline feudalne države i njenog vladara nije
mogla razviti nikakva društvena snaga koja bi naraslu moć velmoža
mogla usmjeriti u pravcu afirmiranja cjeline. »Plemenita baština«, u
koju su bili uključeni kako nasljeđeni tako i darovnicama dobiveni
posjedi, bila je osnovom ekonomske moći velikih vlasteoskih rodova,
a opsežni imuniteti, koji su isključivali gotovo svaku ingerenciju vla-
dara na njihovoj zemlji, utvrđivali su njihovu političku samostalnost.
Iz nekoliko primjera u darovnim poveljama vidi se da je vlasteoska
baština, bez obzira da li nasljeđena ili darovnicom stečena, bila ne-
povrediva i nedjeljiva. Pa iako je vladar načelno mogao da u slučaju
nevjere vlastelinove oduzme darovanu zemlju, on se, u stvari, vrlo
rijetko služio tim pravom. S druge strane, znamo za primjere da sluđaj

nevjere nije povlađio za sobom gubitak posjeda. Ovo je najjasnije kasano u Tvrtkovoju povelji iz g. 1380. kojom Hrvoju Vukčiću daruje tri sela u župi Lašvi: Ako bi Hrvoje ili netko od njegovih nasljednika učinio kakvu nevjeru »zbog čega bi mu se mogla oduzeti ona tri sela, da im se za to ne uzimaju nego da plaća onaj koji zgriješi glavom svojom ili blagom, a ostali da ostanu u vjeri i u držanju rečenih sela i u ostaloj svojoj plemenitini«. Ovdje istaknuto nabelo nepovredivosti i nedjeljivosti baštinske svojine, koja se u praksi prećutno i implicitno primjenjivalo i na druge velmože, Kosače i Pavloviće, važna je činjenica koja doprinosi objašnjenju položaja krupnih vlasteoskih rodova prema vladaru i državi. Na određivanje ovog odnosa manje su uticale smišljene mjere vladara, a mnogo više svijest velmoža o neograničenoj sigurnosti njihovog porodičnog posjeda.

Već se u XIV stoljeću utvrđuje vlast velmoža na njihovim teritorijama sa vidnim tendencijama ka što većoj samostalnosti. Njena osnova je plemenita baština koja se od prvobitnog porodičnog posjeda darovnicama i drugim feudalnim sredstvima proširivala i imunitetima utvrđivala da se, konačno, pretvori u prostranu vlasteosku domenu ili vlasteosku »državu«, snabdjevenu pravima koja su isključivala gotovo svaku, u nekim slučajevima baš svaku vladarsku ingerenciju. S takve osnove mogli su najmoćniji među velmožama, Kosače u Humskoj zemlji, Hrvatinići u Donjim krajevima i Pavlovići u istočnoj Bosni, da po svojoj volji i prema svojim interesima određuju svoje odnose s jedne strane prema bosanskoj državi i vladaru, a s druge strane prema nižoj, o njima zavisnoj vlasti i prema širokom sloju svojih običnih podanika. U poveljama ovih velmoža govori se o »našoj vlasteli«, o »našim slugama plemenitim ljudem«, o »ljudima koji nas slušaju« na području njihova »gospodstva«, »njihova vladanja«, »njihove države«, »gdje možemo seći«, na svoj teritoriji gdje žive »svake vrste ljudi« »koji nas slušaju«. Već od kraja XIV stoljeća u njihovim zemljama se često spominju njihovi »naredbenici«, »vlasnici«, »župani«, »carinici«, »kaštelani« ili prosto »ljudi« kao organi vlasteoske uprave i carinske službe ili kao zapovjednici gradskih posada i vlasteoskih oružanih odreda. Po ugledu na kralja, i oni svojoj funkciji daju sakralni karakter, svoju vlast izvođe iz mističnog izvora i u svoju intitulaciju uvode formulu »pe milosti božjoj«. Oni svoje mnogobrojne sitne vazale drže pod svojom vlašću čvrće i neposredniji nego što su sami bili držani od kralja. Na području njihovih »država« izgrađuje se u toku prve polovine XV stoljeća organizovana vlast koja postoji paralelno sa vlašću bosanske države i koja sve više, do granica potpunosti, apsorбира funkcije države. Gospodari Humske zemlje, Donjih krajeva i zemlje Pavlovića samo stalno pregovaraju sa stranim vladarima, daju privilegije stranim trgovcima, postavljaju i ubiru carine, drže u rukama čitavu ekonomiku svoga područja. Njihovi podanici osjećaju samo vlast ovih svojih neposrednih gospodara, koja se neprestano i neposredno upliće u njihov život, te u njihovoj svijesti ne ostaje mjesta za osjećanje države. Razvitak, koji se u nekim od ovih vlasteoskih teritorija nadovezivao i na odavno ukorijenjenu tradiciju — što je osobito dolazilo do izražaja i

Humskoj zemlji — tekao je u pravcu udaljavanja od države, a ne u pravcu približavanja države i spajanja u njoj. To je — ostavljajući na stranu druge faktore koji su u tom pravcu djelovali — rezultat same strukture bosanske države i njenog razvitka u takvoj strukturi. Regionalizam je presvodio osjećanja državne cjeline i u tolikoj ga mjeri prigušio da u srednjovjekovnoj bosanskoj državi nije u narodnom sjećanju i predanju ostalo ništa što bi okupljalo i kreativno djelovalo na formiranje zajedničkih političkih mišljenja i shvatanja njenog stanovništva. Poslije propasti države nije ostalo ni traga od neke zajedničke državno-političke misli koja bi povezivala podjarmljeni narod i pokretala ga kao ideološka snaga na zajedničke akcije. U odsustvu svakog drugog kohezionog faktora, konfesionalne organizacije su mogle lako da postanu kristalizaciona jezgra i da se nametnu kao političke snage koje su onda etnički jedinstven narod mogle da povedu u različitim smjerovima ka različitim državno-političkim ciljevima.

ANTO BABIĆ

Branko Šotra: «Nošenje ranjenika», drvorez, 1957.

Iz mape: «Narodnooslobodilačka borba u delima likovnih umetnika Jugoslavije»